

Tussen egodocument en archief. Twee bronnen over dezelfde oorlog

Lotte Akkerman, Kimberley Bootsma & Bente de Leede

Inleiding

Op 31 december 1946 vermeldt het oorlogsdagboek van het derde bataljon van de Prinses Irene Brigade, dat op dat moment gelegerd is in Kopo, West-Java, het volgende:

Een patrouille van 4^e compagnie ontvangt geweervuur bij een kampong Noordoost van Tsjisaroea en schiet een inlander dood, die op verdachte wijze wegluichtte. Het geweervuur bleek afkomstig van Civiele Politie, die op duiven schoot.¹

Soldaat Kerkdijk, gelegerd bij dit bataljon, maakte het incident van dichtbij mee en beschreef het in zijn dagboek:

Een inlander die bang geworden was voor die schoten [op een duif door iemand van de Inlandse politie] en op de loop ging, werd door de patrouille aangezien voor een extremist, en neergeschoten, waarna hij de andere dag aan zijn verwondingen overleed.²

Het oorlogsdagboek van de eenheid en het persoonlijke dagboek van soldaat Kerkdijk maken op vrij identieke wijze melding van dit incident. Op basis van deze gegevens lijkt het erg aannemelijk dat daadwerkelijk op 31 december 1946 een Indonesische burger werd doodgeschoten door iemand van de civiele politie, nadat hij was geschrokken van geweervuur en was weggerend. Dit incident is een voorbeeld van buitensporig geweld tijdens de dekolonisatieoorlog in Indonesië. Bij buitensporig geweld moet niet alleen gedacht worden aan het doden, neerschieten, mishandelen of seksueel misbruiken van krijgsgevangenen of burgers buiten gevechtssituaties om, maar ook aan gevallen van diefstal en brandstichting. Deze incidenten zijn

¹ Nationaal Archief, Den Haag (hierna: NL-HaNA), Strijdkrachten Ned.-Indië 2.13.132, inv. 2258.

² G. Kerkdijk, *Soldaat E. Kerkdijk: Registratienummer 25.12.12.159; Die jongeman uit Bergentheim, hij werd geroepen: En vanuit zijn plichtsgevoel vervulde hij zijn taak; [7 december divisie]* (z.p. 1997) 30.

onder het militair straf- en tuchtrecht verboden en vallen daarom binnen de categorie ‘oorlogsmisdaden’.

Zowel in de historiografie over de dekolonisatieoorlog in Indonesië als in de media is recentelijk veel aandacht geweest voor het geweld aan Nederlandse zijde van het conflict. Historicus Rémy Limpach concludeerde in de zomer van 2015 dat het Nederlandse leger in Indonesië op veel grotere schaal buitensporig geweld heeft toegepast dan aanvankelijk werd gedacht.³ Gert Oostindie trok in zijn meest recente werk een vergelijkbare conclusie op basis van onderzoek naar de egodocumenten van Nederlandse militairen. Oostindie baseerde zich hierbij op ongeveer zevenhonderd egodocumenten waarin bijna achthonderd verwijzingen zijn gevonden naar buitensporige geweldsincidenten verricht door de Nederlandse krijgsmacht.⁴

In het kader van het onderzoeksproject ‘Nederlands militair optreden in Indonesië 1945-1950’ van het KITLV (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde) hebben wij een deel van deze achthonderd incidenten getraceerd in het Archief van de Strijdkrachten in Nederlands-Indië, dat zich bevindt in het Nationaal Archief in Den Haag.⁵ Tijdens ons onderzoek hebben we gemerkt dat zowel egodocumenten, als archiefmateriaal, als historische bron beperkingen hebben voor onderzoek naar oorlogsgeweld. Wat wij in dit artikel laten zien, is dat het gebruiken en vergelijken van beide bronnen, zoals in het voorbeeld hierboven, niet alleen kan leiden tot nieuwe informatie over de koloniale oorlog en het geweld,

³ M. van der Kaaij, ‘Extreem geweld zat ingebakken in de krijgsmacht’, *Trouw*, 23 september 2015.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/artide/detail/4147964/2015/09/23/Extreem-geweld-zat-ingebakken-in-de-krijgsmacht.dhtml>, geraadpleegd 16 juni 2016.

⁴ G. Oostindie, *Soldaat in Indonesië. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015), de egodocumenten die Oostindie heeft bestudeerd voor zijn werk zijn uitsluitend Nederlandstalige, gepubliceerde egodocumenten van soldaten en veteranen die in de jaren 1945-1950 in de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië hebben gediend.

⁵ Omdat een alomvattende, gezaghebbende beschrijving van het geweld nog ontbrak, deden drie grote Nederlandse onderzoeksinstituten – het KITLV, NIMH en NIOD – in 2012 een gezamenlijk voorstel voor een groot onderzoek naar het Nederlandse militaire geweld in Indonesië en de nasleep ervan. Hoewel financiering vanuit de overheid niet werd toegekend, besloot het KITLV het onderzoek op kleine schaal met eigen middelen voort te zetten.

maar ook meer inzicht kan bieden in de manier waarop onderzoek kan worden gedaan naar geweld in het verleden.

Na een korte uiteenzetting over de plaats van ons onderzoek binnen de geschiedschrijving over de oorlog in Indonesië en over onze methodologie lichten we in dit artikel aan de hand van enkele concrete casussen onze bevindingen toe. In de analyse van deze voorbeelden komen een aantal thema's aan bod: de vergelijking tussen het egodocument en het archief, de context van de oorlog die uit de bronnen spreekt, en de manier waarop over het buitensporige geweld is gerapporteerd.⁶

Historiografie

De historische bronnenkritiek maakt van nature een onderscheid tussen verschillende typen bronmateriaal en hun bruikbaarheid. Het archiefstuk wordt traditioneel meer als een objectieve beschrijving van droge feiten beschouwd, terwijl het egodocument vaker gebruikt wordt om de ervaringen van ooggetuigen van het verleden te onderzoeken. De Nederlandse historiografie over de oorlog in Indonesië en het geweld weerspiegelde lange tijd deze tweedeling. Met enige uitzonderingen daargelaten, hebben historici zich lange tijd voornamelijk gebaseerd op archiefmateriaal.

Eén van deze uitzonderingen is het werk van twee Indië-veteranen Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* uit 1970. Dit is een van de vroegste standaardwerken en een historisch-sociologische studie naar de ontsparing van het geweld in Indonesië. Van Doorn en Hendrix gebruikten bij hun onderzoek vooral getuigenverslagen en gegevens die zij zelf als dienstplichtige soldaten tijdens de oorlog hadden verzameld.⁷ In de jaren tachtig volgden publicaties over de dekolonisatieoorlog die zich

⁶ In dit artikel gebruiken we de term 'Indonesië' om te verwijzen naar de gebied en die tot aan de oorlog tot Nederlands-Indië gerekend werden en tegenwoordig tot het huidige Indonesië. Voor de plaatsnamen die in dit artikel genoemd worden houden we de originele spelling van de bronnen aan, die kan afwijken van de moderne spelling.

⁷ J. van Doorn en W. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands-Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970); Recensie van P.J. Drooglever over het boek *Ontsporing van geweld*, in: *Low Countries Historical Review* (BMGN) 86 (1971) 315-317.

voornamelijk richtten op de politieke en diplomatieke aard van het conflict. De ambtelijke en militaire rapporten uit de officiële archieven golden hiervoor zonder meer als belangrijkste bron.⁸ Andere onderwerpen die aan bod kwamen in deze periode zijn specifieke casussen en militaire strategieën, bijvoorbeeld het werk over het gewelddadige optreden van het Korps Speciale Troepen (KST) van de historicus Willem IJzereef en de werken van militair-historicus Jaap de Moor.⁹ Onderzoek naar de oorlog en het geweld aan de hand van egodocumenten ontbrak lange tijd.¹⁰

In 1991 promoveerde historica Petra Groen op een onderzoek naar het militair-strategisch beleid van het Nederlandse leger in Indonesië. Zij richtte zich met name op militaire en overheidsarchieven. Daarnaast maakte zij gebruik van persoonlijke archiefstukken van militaire hooggeplaatsten. Zij gebruikte dit materiaal slechts voor haar militair-strategische focus.¹¹ Stef Scagliola deed een stap verder in haar proefschrift. Zij was de eerste die op grote schaal gebruikmaakte van egodocumenten in haar werk *Last van de oorlog* (2002). Scagliola gebruikte de persoonlijke bronnen van militairen om

⁸ J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn 1983); J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd. Een analyse van het Nederlandse beleid tegenover de Indonesische Revolutie, 1945–1947* (Amsterdam 1988).

⁹ Het Korps Speciale Troepen (KST, ook wel DST of de ‘Groene Baretten’) waren commando’s die onder het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) vielen. Ze werden ingezet tijdens speciale operaties tegen de militair verder ontwikkelde Indonesische tegenstanders. De bekendste of beruchtste commandant van het KST was Raymond Westerling.

W. IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984); J. de Moor, ‘Het Korps Speciale Troepen: tussen de Marechaussee-formule en politionele actie’ in: G. Teitler en P. Groen ed., *De politionele acties* (Amsterdam 1988) 121-143; J. de Moor, *Westerling’s oorlog. Indonesië 1945-1950: de geschiedenis van de commando’s en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999).

¹⁰ R. Limpach, ‘Business as usual: Dutch mass violence in the Indonesian War of Independence 1945–49’ in: B. Luttikhuis en D. Moses ed., *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen en New York, NY 2014) 63-90.

¹¹ P. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen: het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Leiden 1991) 11-12.

meer te weten te komen over de ervaringen van veteranen in de nasleep van de oorlog.¹²

De eerste die egodocumenten gebruikte voor onderzoek naar het geweld tijdens de oorlog was Gert Oostindie in zijn boek *Soldaat in Indonesië* (2015). Hij richtte zich tot de egodocumenten van Nederlandse militairen om uitspraken te doen over de aard en de schaal van het geweld dat gepleegd is.¹³ Het nog te verschijnen werk van de Zwitsers-Nederlandse historicus Rémy Limpach over het Nederlandse optreden in Indonesië toont de meest recente ontwikkeling in het gebruik van historische bronnen. Zijn werk berust op nog niet eerder bestudeerd archiefmateriaal, wat hij combineert met de ervaringen van soldaten zelf uit getuigenverlagen en egodocumenten.¹⁴

Wat opvalt aan de verschillende werken is dat historici tot nu toe verschillende typen bronmateriaal hebben gebruikt, maar dat zij nauwelijks hebben gereflecteerd op het type materiaal dat zij centraal stellen en wat de gevolgen hiervan zijn voor hun onderzoek. Alleen historici die werken met egodocumenten lijken zich te willen verantwoorden voor hun keuze. Zij reflecteren kritisch op de beperkingen van het persoonlijke materiaal. Gert Oostindie deed dit bijvoorbeeld door te benadrukken dat in de zoektocht naar 'harde feiten over de oorlog' de egodocumenten achteraf geschreven herinneringsliteratuur zijn, waarbij zelfcensuur een belangrijk element vormt.¹⁵ Omgekeerd lijken de meeste historici een dergelijke expliciete verantwoording van het bronmateriaal bij het gebruik van archiefmateriaal minder noodzakelijk te vinden. In ons onderzoek naar de geweldsverwijzingen uit de egodocumenten laten we zien dat het heel zinvol is om meer te reflecteren op het brongebruik en de betekenis van verschillende bronnen binnen het onderzoek naar oorlogsgeweld. Dit is bij het gebruik van officiële verslaglegging niet minder belangrijk dan bij het gebruik van persoonlijke verslagen.

¹² S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

¹³ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 40.

¹⁴ Limpach, 'Dutch Mass Violence', 66. In september 2016 is Limpachs werk *De brandende kampongs van Generaal Spoor* verschenen.

¹⁵ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 40.

Methodologie

De benadering in ons onderzoek is gebaseerd op het principe van *cross-reference*. Dit houdt in dat we verwijzingen naar specifieke geweldsincidenten, die door soldaten zijn beschreven in hun persoonlijke documenten, getraceerd hebben in de officiële documentatie over de oorlog die destijds door het leger is opgesteld. De selectie van de egodocumenten die aan de basis van ons onderzoek staat, is bepaald door de dagboeken, correspondenties, memoires, gedenkboeken en biografische schetsen die gebruikt zijn door Gert Oostindie voor zijn boek *Soldaat in Indonesië*. De egodocumenten en het archief zijn samengebracht door ons vanwege de beperkingen van beide bronnen.

De beperkingen van het egodocument spitsen zich met name toe op de betrouwbaarheid van de persoonlijke documenten. Er is sprake van ‘de emotioneel gekleurde indrukken van individuen’.¹⁶ Daarnaast hebben we te maken met de feilbaarheid van de herinnering. De herinneringen aan de basis van de bron kunnen overdreven zijn, gekleurd of vergeten.¹⁷ Het kan bijvoorbeeld per egodocument verschillen in hoeverre de auteur bij het schrijven rekening heeft gehouden met de lezer. Het is goed denkbaar dat bepaalde gevoelige onderwerpen, zoals oorlogsmisdaden, in een brief aan de ouders of verloofde door de auteur achterwege zijn gelaten. Dat er toch over dit onderwerp is geschreven, blijkt uit het onderzoek van Oostindie, die bijna achthonderd extreme geweldsincidenten aantroef in de zevenhonderd egodocumenten die hij onderzocht.

Aan de hand van deze incidenten uit de egodocumenten hebben wij onderzoek gedaan in het Archief van de Strijdkrachten in Nederlands-Indië.¹⁸ Dit archief is een verzameling van de officiële verslaglegging van de

¹⁶ Scagliola, *Last van de oorlog*, 262.

¹⁷ Het egodocument kent meer beperkingen dan alleen de subjectiviteit en de feilbaarheid van de herinnering. Aaron Moore heeft het dagboek bijvoorbeeld beschreven als een disciplinerend element: hoe ziet de soldaat zichzelf en hoe vindt hij dat hij moet zijn? Oorlogsverhalen in dagboeken worden gezien als een constructie van de soldaat zelf en van zijn culturele en sociale context. A.W. Moore, *Writing War. Soldiers Record the Japanese Empire* (Cambridge, MA 2013) 11-17; Y.N. Harari, ‘Military Memoirs. A Historical Overview of the Genre from the Middle Ages to the Late Modern Era’, *War in History* 3 (2007) 289-309.

¹⁸ NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, is een redelijk compleet en vooral uitgebreid archief, het bevat ruim vijfduizend inventarisnummers.

dekolonisatieoorlog uit verschillende lagen van de legerhiërarchie. Het archiefmateriaal bestaat naast materiaal afkomstig van de generale staf, ook uit logboeken, patrouilleverslagen en oorlogsdagboeken, die veel informatie bevatten over de oorlog, maar die niet veel aanknopingspunten bieden voor onderzoek naar buitensporig geweld.¹⁹ Het betreft veelal routinerapporten, die beschrijven waar acties plaatsvonden en hoeveel slachtoffers er vielen. Zoals blijkt uit de voorbeelden, ontbreken uitgebreide beschrijvingen van het verloop van acties vaak.

Van de bijna achthonderd geweldsincidenten uit de egodocumenten die de basis vormen van het boek van Gert Oostindie, hebben wij tweehonderdveertien incidenten onderzocht in het archief.²⁰ Het onderzoek spitste zich toe op de vraag of beide bronnen elkaar kunnen helpen in het onderzoek naar het geweld tijdens de koloniale oorlog in Indonesië. Zijn de geweldsincidenten uit de egodocumenten terug te vinden in het archief? Zo ja, wat betekent dit voor de informatie die de egodocumenten kunnen geven over het aan Nederlandse zijde gepleegde buitensporige geweld? Helpen de egodocumenten om het Archief van Strijdkrachten beter toegankelijk te maken voor onderzoek naar dit geweld?

Van de onderzochte incidenten was er in tweeënvijftig gevallen sprake van een treffer tussen de twee bronnen. Dit betekent dat de twee bronnen overeenkomsten vertoonden op drie punten: militaire eenheid, plaats en datum. Voor de resterende honderdtweeënzestig incidenten uit de egodocumenten die wij onderzocht hebben, leverde de zoektocht in het archief niks op. Dit had doorgaans één van twee mogelijke oorzaken: een gebrek aan informatie in het egodocument over eenheid, plaats of datum van het betreffende geweldsincident, of het ontbreken van archiefmateriaal over een bepaald legeronderdeel of periode. Een deel van het archiefmateriaal is tijdens en na afloop van de oorlog in Indonesië vernietigd of verloren gegaan.²¹

¹⁹ Dit in tegenstelling tot andere archieven van het leger die in het kader van het KITLV-project 'Nederlands militair optreden in Indonesië 1945-1950' zijn bestudeerd, zoals het Archief van de Krijgsraden te Velde, het Archief van de Procureur-Generaal en Archief van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS).

²⁰ De resterende incidenten zijn/worden onderzocht door de nieuwe stagiairs van het onderzoeksproject.

²¹ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 30.

In dit artikel baseren wij ons op de treffers die we hebben gevonden. De punten waar het egodocument en het archief elkaar kruisen zijn het meest interessant. Wanneer het incident uit het egodocument is terug te vinden in het archief, kan de inhoud van de twee bronnen vergeleken worden. Los van concrete historische informatie, zorgt de kruising voor inzicht in de manier waarop dezelfde situatie in twee bronnen is beschreven. Dit is het punt waar de beperkingen van het bronmateriaal het beste zichtbaar worden en kunnen worden overkomen. De voorbeelden die hierna volgen laten zien hoe de bronnen samen wederzijdse aanvullingen en correcties opleveren.

Op zoek in het archief

Voordat gesproken kan worden van een treffer tussen het egodocument en het archief, is het belangrijk dat de details van het geweldsincident in beide bronnen overeenkomen. Beide bronnen moeten gaan over dezelfde militaire eenheid, laten zien waar deze gelegerd was en wanneer het betreffende incident plaatsvond. Als één of meerdere van deze gegevens in het egodocument ontbreekt, is het lastig om te zoeken in het archief. Wanneer in het egodocument bijvoorbeeld een executie tijdens een patrouille beschreven is, maar geen specifieke periode of datum vermeld is, dan is het heel moeilijk om te achterhalen om welke van de vele in het archiefstuk gemelde patrouilles het gaat. De voorbeelden in dit artikel laten zien dat wanneer de details uit het egodocument wel terug te vinden zijn in het archief, de waarschijnlijkheid van het geweldsincident en de geloofwaardigheid van het egodocument toenemen. Per geval verschilt of het geweldsincident in het archief beschreven staat en hoe uitgebreid deze beschrijving is.

We zijn er bij ons onderzoek vanuit gegaan dat het niet in alle gevallen noodzakelijk is dat de beschrijvingen van het geweldsincident zelf in beide bronnen identiek zijn om te kunnen spreken van een treffer. Een treffer kan ook zitten in de bevestiging door het archief dat de beschreven eenheid uit het egodocument inderdaad op de gegeven plaats en datum aanwezig was, zonder dat het archief expliciet verwijst naar het geweldsincident. Een voorbeeld hiervan blijkt uit de vergelijking van de informatie over een incident bij Lalang, Noord-Sumatra. De Nederlandse

journalist Hans Post, die meereisde met het zesde KNIL-bataljon infanterie, schreef op 25 juli 1947:

De meest merkwaardige ervaring van de dag doe ik niet ver voor deze plaats [Lalang] op. Er wordt plotseling gestopt, omdat enige Indonesiërs in het zijterrein hard wegrennen. Enkele KNIL-mannen zetten te voet de achtervolging in en vuren enige malen in de richting van de vluchtenden. Twee Indonesiërs worden ten slotte gegrepen. Zij blijken geen extremisten te zijn.²²

De korpsgeschiedenis van juli 1947 over het betreffende bataljon, die te vinden is in het archief, vermeldt over dit incident alleen: 'Te 09.00 uur werd de aanval ingezet uit Bindjei tegen R'dam A en R'dam B Lalang, Soenggal. (...) Weerstand werd bijna niet ondervonden (...) Te 11.45 was Lalang en even later Soenggal genomen.'²³ De informatie in het archiefstuk doet niet veel meer dan bevestigen dat het bataljon op de betreffende datum aanwezig was in de buurt van Lalang. Hoewel het specifieke geweldsincident niet beschreven staat in het archiefstuk maken de overeenkomsten tussen eenheid, plaats en datum in beide bronnen het waarschijnlijk dat het incident bij de inname van Lalang, zoals omschreven in het egodocument, heeft plaatsgevonden.

In sommige gevallen komen de beschrijvingen in beide bronnen wel exact overeen, op de vermelding van de oorlogsmisdaad zelf na. In een egodocument beschreef soldaat Westra bijvoorbeeld:

Daar werd een fouragewagen, met een minimum aan bewapening, beschoten; 3 doden, 1 zwaar, 1 ernstig en 2 licht gewonden. Ze kregen gelukkig al snel versterking. Er werden 2 gevangen en gemaakt waarvan 1 nog door de onzen wordt doodgeschoten!!!²⁴

Het doodschieten van deze laatstgenoemde gevangene is een standrechtelijke executie, wat niet geoorloofd was zonder rechtspraak of eventuele vlucht poging. De beschrijving in het archiefstuk van het geweldsincident vermeldt op dezelfde dag exact dezelfde situatie, dezelfde locatie en hetzelfde aantal doden en gewonden, met als enige uitzondering

²² H. Post, *Bandjir over Noord-Sumatra* dl. I (Medan 1949) 32.

²³ NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 3357.

²⁴ J. Westra, *Jongvolwassen in de knel: Dienstplicht in Indië 1946-1950: Dagboekuittreksels*. (z.p. 1992) 24.

de executie. In plaats van de executie eindigt het korte verslag in het archief met: 'Juist op het moment, dat de vijand tot een stormaanval wilde overgaan, kwam zowel van Leles als van Tjibatoe zelf, redding opdagen, die de aanstormende vijand met verliezen terug sloeg.'²⁵ De informatie in beide bronnen komt volledig overeen, op het vermelden van de oorlogsmisdaad na. Het egodocument vermeldt de overige details van het incident zo accuraat dat het waarschijnlijk is dat de standrechtelijke executie heeft plaatsgevonden, ondanks het feit dat deze niet in het archiefstuk beschreven staat. De reden hiervoor is onbekend.

Zoals hierboven is uitgelegd, is de onvolledige informatie over eenheid, plaats of datum in het egodocument een belangrijke oorzaak voor het uitblijven van een treffer tussen het egodocument en het archiefstuk. In sommige gevallen bleek deze onvolledigheid overkomelijk. Soms vermeldt het egodocument namelijk andere, kleine details over een incident die kunnen helpen bij het zoeken in het archief. Dit is het geval in de omschrijving door soldaat Kooy uit bataljon 1-11 R.I.²⁶ van een voorval van mishandeling. Hij vermeldde geen specifieke datum bij het incident maar alleen de maand waarin het had plaatsgevonden, namelijk september 1947. Hij schreef:

We zijn naar een kampong geweest waar zich extremisten zouden bevinden. Voordat we daar waren pikten we in een kampong een stel inlanders [op] en hiervan hadden er een paar aandeel gehad in het afslachten van E.M.-ers. We vonden een paar omslagen van zakdoekjes [sic zakboekjes]. De kapitein is niet zachtzinnig met deze knapen omgesprongen en de ene, een hadji, bloedde behoorlijk.²⁷

In het archief is zo'n geval zonder een specifieke datum lastig te traceren, maar door het kleine detail van de zakboekjes was het incident toch terug te vinden in een korpsgeschiedenis van 1-11 R.I., waar op 23 september 1947

²⁵ NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 2294.

²⁶ Dit is de schrijfwijze van de Koninklijke Landmacht voor infanteriebataljons. Het gaat hier om het eerste bataljon van het elfde Regiment Infanterie. Het archief is onderverdeeld per divisie, regiment en bataljon. In de archiefinventaris wordt deze schrijfwijze gebruikt. Om het voor de lezer zo helder mogelijk te houden, nemen wij in dit artikel deze schrijfwijze over. Het KNIL gebruikte overigens een andere notatie met Romeinse cijfers en is daarom eerder hierboven wel uitgeschreven.

²⁷ Met E.M-ers worden soldaten van de 7 December Divisie bedoeld. H. Krosenbrink ed., *Wij, de jongens overzee* (Doetinchem 1989) 185.

wordt vermeld: ‘omslagen van zakboekjes vermoorde E.M.-ers gevonden’.²⁸ De mishandeling van een aantal Indonesiërs die volgde op het vinden van de zakboekjes van medesoldaten staat in het archief niet vermeld, maar de overige overeenkomsten tussen de bronnen maken het aannemelijker dat het incident daadwerkelijk heeft plaatsgevonden.

Door de overeenkomsten tussen het egodocument en het archief wordt het niet alleen steeds aannemelijker dat de geweldsincidenten die de egodocumenten beschrijven daadwerkelijk hebben plaatsgevonden, de aanvullende informatie die het egodocument biedt over de incidenten, zoals het aantal doden dat viel, de manier waarop zij omkwamen, of de redenen waarom zij werden gedood, wordt ook geloofwaardiger. De treffers versterken zo de kennis over het geweld en over de bronnen waar het geweld al dan niet beschreven staat. Door het gebruik van *cross-reference* wordt de aloude bewering dat egodocumenten inherent minder betrouwbaar zijn dus enigszins ondervangen.

De meerwaarde van het egodocument

Omdat de geweldsincidenten in de egodocumenten over het algemeen vaker worden vermeld en uitgebreider beschreven worden dan in het archief, kan het egodocument in combinatie met het archief meer vertellen over de oorlog. De bron biedt inzicht in de sfeer van de oorlog, die bijdroeg aan het vaker voorkomen van buitensporig geweld, in de mentaliteit van de soldaten, hoe zij in bepaalde situaties handelden, of over de motieven voor de oorlogsmisdaden waaraan zij zich schuldig maakten.

Een motief dat op deze manier in ons onderzoek vaker naar voren is gekomen, is wraak. Een voorbeeld hiervan is de eerder beschreven mishandeling van een aantal Indonesiërs die verantwoordelijk werden gehouden voor de dood van medesoldaten. Een vergelijkbare situatie waarin wraak een motief was, werd omschreven en toegelicht door soldaat Schoemaker van 6-2 R.I (402 B.I.) in december 1949:²⁹

Vandaag is het carrièrepeloton als versterking naar Tawangmangoe gezonden. Die hebben zich daar even een naam gemaakt, die later

²⁸ NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 3107.

²⁹ Voor het zesde bataljon, tweede Regiment Infanterie werd ook de naam 402 B.I. (Bataljon Infanterie) gebruikt.

ons hele bataljon kreeg, nl. het 'bloed-bataljon.' Zij hebben daar korte metten gemaakt met de T.N.I., temeer daar bij een colonnebeschieting twee jongens van de compagnie waren gesneuveld, te weten Schumans en Pardoel. In de ogen van degenen, die dit misschien lezen, kan onze manier van werken daar geen genade vinden, maar de toestand maakte daar zo'n optreden nodig.³⁰

De korpsgeschiedenis van dezelfde eenheid in het archief vermeldt voor de betreffende periode alleen het sneuvelen van Schumans en Pardoel ten gevolge van vijandelijke acties en de compagnie die ter versterking naar Tawangmangoe ging. Het wraakmotief dat leidde tot het buitensporige geweld en de noodzakelijkheid van dit middel volgens de Nederlandse soldaat is iets dat in de officiële rapporten nooit zou zijn vermeld, maar wat met behulp van het egodocument nu aan de informatie over het incident in het archief gekoppeld kan worden. Dit inzicht is van waarde voor de manier waarop de verslagen in het archief moeten worden gelezen, het geeft bijvoorbeeld diepte aan de vermeldingen van het aantal doden ten gevolge van vijandelijke acties.

Het voorbeeld over Tawangmangoe vertelt niet alleen iets over de motieven voor het gepleegde geweld, maar ook over de omstandigheden waarbinnen de Nederlandse soldaten opereerden. Uit de omschrijving in het egodocument blijkt duidelijk dat het hardhandige optreden van het 'bloed-bataljon' voor deze eenheid, in deze periode en op deze locatie een normale manier van handelen is geweest. Het toont ook iets van de gespannen sfeer waar de soldaten zich in bevonden, net als de eerdere voorbeelden over Kopo en Lalang. Hierin was het waarnemen van rennende Indonesiërs aanleiding om het vuur te openen, zonder dat duidelijk was of het tegenstanders betrof. Dit maakt duidelijk dat er een sfeer van angst heerste, waarbij er snel geschoten werd, en wat ongetwijfeld bijdroeg aan het plegen van oorlogsmisdaden. Met deze achtergrondkennis kan ook andere verslaglegging van dezelfde eenheden worden beschouwd.

Een ander voorbeeld dat meer inzicht biedt in de omstandigheden van de oorlog is het verslag van een onbekende soldaat over de samenwerking van zijn eenheid, 1-11 R.I., met een peloton commandotroepen van het beroemde of beruchte Korps Speciale Troepen (KST) in april 1948 tijdens een actie op West-Java in de buurt van Tjiamis:

³⁰ Krosenbrink, *Wij, de jongens overzee*, 193-194.

In de ochtendskemering gingen we op pad om het toegewezen terrein af te grendelen. Verderop zagen we een man, met een doorgestoken keel, tegen een boom zitten. Hij bleek die dag het eerste slachtoffer te zijn van de commando-tactiek. (...) In het gebied waar de commando's hun sporen hadden achtergelaten [vonden] we twee bewoners waarvan de lichamen verminkt waren. Even daarna ontdekten we iemand die door ophanging om het leven was gebracht.³¹

De korpsgeschiedenis van 1-11 R.I. uit dezelfde periode bevestigt dat het KST meewerkte aan de actie die door de eenheid werd uitgevoerd en dat tijdens hun confrontaties met de tegenstanders veel doden vielen: de speciale troepen hadden honderdtwintig vijandelijke doden gemaakt. Waarop de opmerking volgde: 'Aangezien KST de vorige dag zijn munitie verschoten had, kon deze niet ingezet worden.'³² De hoge slachtofferaantallen in de officiële verslaglegging verhullen de onrechtmatige wijzen waarop de tegenstanders om het leven kwamen. Deze details worden aangevuld door het egodocument. Verder laat het egodocument de verschillen zien tussen de manieren waarop verschillende legeronderdelen te werk gingen. De omschrijving van de onbekende soldaat neemt afstand van de 'commando-tactieken', maar onthult ook tot op zekere hoogte de acceptatie door het leger in de breedte van dergelijk buitensporig geweld waar de speciale troepen verantwoordelijk voor waren.

De beperkingen van het archief

Zoals eerder al kort aan bod kwam, biedt het Archief van de Strijdkrachten in Nederlands-Indië weinig aanknopingspunten voor onderzoek naar buitensporig geweld. De egodocumenten kunnen helpen om het archief te ontsluiten. Wat betekent de vergelijking tussen egodocument en archiefstuk voor de manier waarop het archiefstuk als historische bron over buitensporig geweld moet worden benaderd? Wat verklaart dat het archiefstuk in veel gevallen niet of nauwelijks melding maakt van een geweldsincident?

³¹ P. Pothof, *De marsroute van 1-11 R.I.* (Bergen op Zoom 1995) 154-155.

³² NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 3107.

Een eerste verklaring voor het feit dat in veel archiefstukken geen verwijzing naar geweld is gevonden heeft te maken met de manier waarop er tijdens de oorlog werd gerapporteerd: onvolledig en met behulp van verhullend taalgebruik. Zoals Gert Oostindie in zijn boek heeft laten zien, waren betrokken soldaten zich er vaak van bewust wanneer hun gedrag de norm overschreed, waardoor vrijwillige rapportage over geweld gepleegd door Nederlanders niet voor de hand lag.³³ Het vermoeden dat er sprake is geweest van bewuste onderrapportage en/of verhullend taalgebruik wordt door veel historici aangehaald, maar is doorgaans lastig om vast te stellen of te bewijzen. Hoe valt te onderzoeken of datgene wat niet in het archief te vinden is met opzet is verhuld of simpelweg niet heeft plaatsgevonden? De vergelijking met een ander soort bron, in dit geval een egodocument, maakt die informatie die op dat moment nog ‘onzichtbaar’ is, zichtbaar.

Een klassiek voorbeeld van verhullend taalgebruik in het archief is de vermelding ‘op de vlucht doodgeschoten’. Het vermoeden dat een dergelijke vermelding een eufemisme is voor executies maakt het taalgebruik verdacht. Het probleem is dat we dit niet zonder meer kunnen aannemen. In sommige gevallen verwijst deze formulering namelijk daadwerkelijk naar vluchtende of rennende Indonesiërs, zoals in het eerder gegeven voorbeeld over de beschietingen in Kopo en Lalang. In andere gevallen verhult de formulering wel een incident van buitensporig geweld.

Ter illustratie: op 27 juni 1949 vermeldt het oorlogsdagboek van 3-14 R.I., dat op dat moment gelegerd was in Paroeng, West-Java, dat soldaat 1^e klasse J. Donkers was gesneuveld tijdens een ‘gevechtsaanraking’ met een vluchtende bende.³⁴ Twee dagen later werd het volgende beschreven: ‘Door een gev[echts] patr[ouille] werden in de kampong Tjiboengoer twee vluchtende personen onder vuur genomen en gedood.’³⁵ Op het eerste gezicht lijkt er niet direct reden te zijn om aan te nemen dat het hier om buitensporig geweld gaat. Het was in principe toegestaan om vluchtende personen, die gewapend waren en mogelijkerwijze een bedreiging vormden, te beschieten. Pas wanneer er een vergelijking wordt gemaakt met een egodocument dat dezelfde situatie beschrijft, blijkt er meer aan de hand te zijn. Soldaat Theo Barten, die diende bij 3-14 R.I., schreef in een brief aan zijn broer:

³³ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 30-31.

³⁴ NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 2321.

³⁵ Ibidem.

Daags daarna moesten we op patrouille waar een van onze jongens sneuvelde. Een jongen uit Someren, z'n naam was Donkers. Ja, Wim en wat doe je daar aan? Niets, deze vlegels krijg je niet, ze betrekken je van hier of daar uit een hinderlaag en trekken er dan tussen uit. We hadden er twee te pakken die op de plaats de kogel kregen. Maar daar schiet je ook niets mee op, de wapens [afpakken] is veel voornamer maar die krijg je niet.³⁶

Waar het oorlogsdagboek verwijst naar twee vluchtende personen die onder vuur werden genomen en gedood, sprak de betrokken soldaat Barten over een kogel krijgen op de plaats. De legitieme gevechtshandeling uit het oorlogsdagboek is nu een standrechtelijke executie, wat onder de krijgswet niet was toegestaan. Wat wij hebben kunnen constateren in ons onderzoek is dat deze beschrijving van 'op de vlucht neergeschoten' vaak voorkomt in het archief in verhouding tot het aantal verwijzingen naar vluchtende personen in de egodocumenten. Met deze kennis kan het vermoeden van eufemistisch taalgebruik in de officiële verslaglegging, waar dergelijke formuleringen veel in voorkomen, in enkele concrete gevallen worden bevestigd.

De vergelijkingen met het egodocument laten zien dat bepaalde geweldsincidenten, die waarschijnlijk hebben plaatsgevonden, vaak niet terug te vinden zijn in de officiële documentatie over de oorlog. Het kan zijn dat in sommige gevallen het geweld bewust niet of slechts op een verhullende wijze werd gerapporteerd, denk hierbij aan het eufemisme 'op de vlucht neergeschoten'. Het is ook mogelijk dat het geweld niet bewust is verzwegen, maar dat deze specifieke informatie niet werd genoemd in dit type bron. Zo heeft ons onderzoek uitgewezen dat korpsgeschiedenissen en oorlogsdagboeken over het algemeen niet de juiste plaatsen waren om uitgebreid te verwijzen naar allerlei typen geweldsincidenten. Dit wordt geïllustreerd door het feit dat sommige 'kleinere' geweldsincidenten zoals diefstal en brandstichting die zijn beschreven in de egodocumenten, vrijwel nooit terug te vinden zijn in het archief.

Een voorbeeld hiervan zijn de afwijkende manieren waarop de patrouille in de buurt van Tjimerak, West-Java, van 3-8 R.I. op 30 april 1948

³⁶ J.D. van Boeijen, *De jongens van 'Toedjoe Poeloe Doea': Herinneringsalbum van het Bataljon 3-14 R.I., 3e Infanterie Brigade Groep, 1 Divisie '7 December', West-Java 1946-1950* (Helmond 2009) 463.

wordt beschreven in een archiefstuk en egodocument. Het dagelijks operatief rapport van deze eenheid vermeldt op 3 mei:

Op 30 april kwam deze patr[ouille] (...) in contact met de vijand. Een Jap. en een Indon. werden gedood, een geweer en een mand vol patroonhulzen werden buitgemaakt. Eigen verliezen 1 gewonde.³⁷

Ook hier geldt dat er in eerste instantie geen sprake lijkt te zijn van oorlogsmisdaden. Twee vijanden zijn tijdens het gevecht gedood, waarna diverse spullen zijn buitgemaakt. Het gedenkboek dat de belevenissen van 3-8 R.I. beschrijft, waaronder dezelfde patrouille, maakt wel melding van buitensporig geweld, namelijk het in brand steken van woningen:

In verschillende woningen werden volle manden met patroonhulzen aangetroffen. De betrokken huizen werden in brand gestoken, waarbij de ontploffingen van munitie werden gehoord.³⁸

Een vergelijkbaar voorbeeld over een dergelijk 'klein' geweldsincident betreft de beschrijving van een patrouille van eenheid 4-7 R.I. in de buurt van de rivier de Kommering op 3 en 4 januari 1948, waarbij contact werd gemaakt met de vijand. Soldaat Van Eeten schreef hierover in zijn memoires:

4 januari; onder luitenant Boering worden in de kampong Serinanti, op plaatsen waar telkens werd geschoten, de hutten in brand gestoken. (...) Bij één van deze acties verdronk overigens ene sergeant Jansen in de Kommering.³⁹

In de korpsgeschiedenis van 4-7 R.I. over het eerste kwartaal van 1948 worden, net als in het egodocument, het vuurgevecht en de verdrinking van sergeant Jansen vermeld. De brandstichting wordt daarentegen ook hier niet genoemd:

³⁷ NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 2296.

³⁸ E.H. Neppelenbroek, *Slavenwerk: Een openhartig relaas van een Indië-compagnie, Java 1946-1949. De kronieken van 'Compie Lima'* (Breda 1993) 80.

³⁹ Diverse auteurs, *De herinneringen blijven. Indonesië 1945 – 1950* (boek van de Club van Oud-Indiëgangers Waalwijk e/o 1991) 59.

[H]et bataljon [heeft] in het eerste kwartaal van het jaar 1948 zijn intensieve patrouille-gang in de Ogan-Komering sector voortgezet, waarbij meermalen – in het bijzonder aan de Oostelijke grens van het gebied (Komering) – contact met vijandelijke afdelingen werd gemaakt. Bij deze acties werden aan TNI zijde doden en gewonden gemaakt, terwijl wapens in onze handen vielen. Voorts werden door ons talrijke krijgsgevangenen gemaakt en personen van verdacht allooi voor onderwerping aan een nader verhoor gearresteerd. (...) In de verslagperiode ontvielen het bataljon twee kaderleden als gevolg van ongelukken t.w. een sergeant verdronk door het zinken van een prauw bij patrouillegang.⁴⁰

In beide voorbeelden tonen verschillende bronnen een aantal sterke overeenkomsten. In het eerste voorbeeld wordt in beide bronnen verwezen naar de aanwezigheid van een mand met patroonhulzen. In het tweede voorbeeld wordt zowel in egodocument als archiefstuk de verdrinking van een sergeant vermeld. Ondanks deze overeenkomsten is in beide gevallen de brandstichting niet terug te vinden in het archiefstuk. Het is de vraag of dit een verzwijging van het geweld betreft of dat deze zaken laten zien dat een operatierapport of korpsgeschiedenis überhaupt niet de plaats is om een dergelijk geweldsincident uitgebreid in te beschrijven. Wat het ons in ieder geval leert, is dat als we onderzoek willen doen naar dergelijke incidenten, we dan weinig aanknopingspunten zullen vinden in het militaire archiefmateriaal.

Naast mogelijke gevallen van onderrapportage en verhullend taalgebruik geldt ook de informatie die in een bepaalde bron ‘thuishoort’ dus als een zaak waarmee rekening gehouden moet worden bij het bestuderen van het archief. Deze beperkingen van het archief voor een onderzoek naar buitensporig geweld laten zien dat het niet alleen noodzakelijk is om de egodocumenten, maar ook het archiefmateriaal met een kritische blik te bestuderen.

Conclusie

In dit artikel hebben we laten zien dat zowel het egodocument als het archiefstuk als historische bron beperkingen hebben voor onderzoek naar buitensporig oorlogsgeweld aan Nederlandse zijde tijdens het conflict in

⁴⁰NL-HaNA, Strijdkrachten Ned.-Indië, 2.13.132, inv. 3257.

Indonesië. Deze beperkingen hebben te maken met de betrouwbaarheid van het materiaal en de hoeveelheid bruikbare informatie die het materiaal bevat. Wanneer de twee bronnen worden samengebracht en er sprake is van een treffer, kunnen sommige beperkingen worden overkomen. Samen kunnen de bronnen meer vertellen over de oorlog en het geweld dat gepleegd is. Daarbij biedt *cross-reference* inzicht in de verschillende typen bronmateriaal die gebruikt worden in het historisch onderzoek naar de oorlog in Indonesië.

Het confronteren van de twee typen materiaal in dit onderzoek heeft niet als doel om de informatie in de ene of andere bron te ontcrachten of te bewijzen, maar is gericht op het vinden van een wederzijdse onderbouwing. Wanneer er sprake is van een treffer bieden de bronnen elkaar aanvullingen en correcties. Enerzijds vergroot het archief de waarschijnlijkheid van de geweldsincidenten in de egodocumenten en daarmee de geloofwaardigheid van het egodocument. De persoonlijke bron wordt op deze manier meer dan een individuele getuigenis. Anderzijds zorgt het gebruik van het egodocument voor de ontsluiting van het archief, en biedt het inzicht in de context van de oorlog en de manier waarop het buitensporige geweld in het archief omschreven is.

Het feit dat driekwart van de incidenten uit de egodocumenten die we onderzocht hebben niet bevestigd konden worden met materiaal uit het Archief van de Strijdkrachten hoeft geen weerslag te hebben op de representativiteit van ons onderzoek. Naar aanleiding van de voorbeelden in dit artikel van incidenten die wel te traceren waren, kan worden gesteld dat het uitblijven van een treffer juist heel veel kan zeggen over de aard van het bronmateriaal. Zeker in het archief is het niet vinden van informatie in sommige gevallen even veelzeggend als het wel vinden. Het bevestigt dat er sprake is van onderrapportage en van verhullend taalgebruik, wat tot op heden enkel vermoed maar niet bewezen kon worden.